

ALI FEHMI DŽABIĆ – ŽIVOT I DJELO

Dževad GOLOŠ

Medžlis Islamske zajednice Mostar, Bosna i Hercegovina

Mostarski muftija Ali Fehmi-efendija Džabić jedan je od najvećih poznavalaca arapskog jezika s ovih prostora. U to se možemo uvjeriti tek ako pogledamo njegova djela koja je ostavio iza sebe, te šta su o njemu i njegovim djelima govorili njegovi savremenici, posebno oni iz islamskog svijeta. Zvučna imena poput Rašida Ride, Muhamada Makija Azuza, Mehmeda Akifa i dr. ubrajali su Džabića u najveće poznavaoce arapskog jezika i književnosti tog vremena. U ovom radu govorićemo o životu i djelu muftije Džabića kroz tri perioda njegovog života: odrastanje i obrazovanje, borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju, te boravak u Istanbulu. Posljednji period je najplodniji kada je riječ o njegovom književnom i naučnom stvaralaštvu. U tom periodu u Istanbulu radi kao profesor arapskog jezika i književnosti, gdje tumači klasična djela arapske književnosti i piše svoja dva djela *Husnu al-Šahābah fī Šarhi Aš‘āri al-Šahaba* i *Ṭilbah al-Ṭālib fī Šarhi Lāmiyah ‘Abī Ṭālib*.

Ključne riječi: *Ali Fehmi Džabić, Rašid Rida, Muhamad Maki Azuz, Mostar, Istanbul, arapski jezik, književnost*

Uvod

Jedna od ličnosti za koju možemo reći da je veliki dragulj grada Mostara jeste mostarski muftija Ali Fehmi Džabić. Možda nije pretjerano kazati da je najučenija i najmarkantnija ličnost grada na Neretvi, ali sud o tome neka donese svako ko pročita naredne redove. O Džabiću se pisalo mnogo i nezaobilazna je ličnost u našoj savremenoj historiji. Neko se sigurno može zapitati zar se o Džabiću nije pisalo dovoljno i može li se o njemu napisati nešto novo. U sljedećim redovima, osim navođenja klasičnih biografskih podataka, pokušat ćemo pojasniti prvenstveno Džabićevu naučnu i reformatorsku ličnost. O kakvoj osobi je riječ možemo vidjeti tek kad upoznamo

ličnosti islamskog svijeta od Mašrika do Magriba koje su pisale, govatile o njemu i u stihovima ga opjevale, te kada uočimo da je njegova biografija uvrštena u mnoge enciklopedije, strane i domaće. To je što se tiče njegove naučne ličnosti, dok s druge strane imamo Džabića kao vođu pokreta koji je bio problem caru jedne svjetske sile, austrijskom caru Franji Josipu, i on nije mogao naći drugi način da spriječi njegov utjecaj osim da ga protjera iz zemlje. Ove dvije osobine uistinu možemo naći i kod drugih ljudi, kako s naših prostora, tako i iz islamskog svijeta općenito, međutim, veoma rijetko nalazimo da se ove dvije osobine nađu u jednoj ličnosti. Slobodno možemo kazati: da je Džabić možda živio na nekim drugim prostorima islamskog svijeta, poput Egipta, Tunisa ili Sirije, bio bi poznatiji od onih koji su o njemu govorili i pisali.

Porodica Džabić

Porodica Džabić stara je mostarska ulemanska porodica, koja i danas postoji u Mostaru. Neki historičari smatraju da mostarski Džabići vode porijeklo od patarena Džabe, to jest Gavre, koji je prešao na islam. Možda je ispravnije ono što navodi Hivzija Hasandedić kad kaže da je lično čuo mostarskog hafiza Omera Džabića da je rodonačelnik ove porodice došao iz Turske u Mostar i zaposlio se u Karađoz-begovom vakufu. Budući da je bio veoma sposoban, postavljen je za *džábiju* – sakupljača vakufskih prihoda, te su po tome dobili prezime Džabić (Hasandedić 1975: 106).

Govoreći o Džabićima, Alija Nametak (1976: 187) ističe: „Porodica je i po bogatstvu i po učenosti njenih muških članova bila među prvima u Mostaru, a u do sada čuvanim dokumentima, spominje se prvi Džabić, Ahmed Čelebija, sin Husejnov, godine 1683. No najznamenitiji je Ali-Fehmi-efendija (drugi), a posljednji muftija u Hercegovini bio je Hafiz Omer-ef. Džabić.”

Ali Fehmi je bio alim, unuk blagajskog i mostarskog muftije Alija Fehmija, bratić mostarskog kadije Muhameda i sin mostarskog muftije Ahmeda Šakira. Imao je i dva brata alima, Muhameda i Sulejmana. Iz navedenog bi se moglo zaključiti da je porodica Džabić od svog prvog spomenutog člana, Ahmeda Čelebije (1683), pa sve do mostarskog muftije hfz. Omera Džabića, koji je umro 1965, imala neprekinut kontinuitet bavljenja naukom. Tačnije, možemo reći da je ova porodica skoro tri stoljeća, tačnije 282 godine, izučavala islamske nauke.

Pored svoje učenosti, porodica Džabić je bila poznata i kao bogata porodica, koja je imala posjede u selima mostarskog kadiluka. U više sela u Bijelom polju kod Mostara ima parcela koje nose naziv Džabovina i Džabića dolina. I danas se u Vrapčićima kod Mostara nalaze ostaci Džabića kule. U februaru 2013. ta kuća, to jest njeni ostaci, proglašena je nacionalnim spomenikom

Bosne i Hercegovine. Džabići su također u Mostaru na Carini imali konak, u koji su primali musafire. Kaže se da su tu dolazili Arapi i znali su ostati i po godinu dana čekajući da ih neko uzme za bedela, to jest da za nekoga obave hadž. Ovaj konak je srušen pred Prvi svjetski rat i na njegovom mjestu danas se nalazi zgrada Pošte (Hasandedić 1975: 109).

Biografija muftije Alija Fehmija Džabića

O muftiji Džabiću možemo govoriti kroz tri faze njegovog života. Prva je njegovo odrastanje i obrazovanje, druga njegova borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju muslimana u Bosni i Hercegovini, a treća je njegov boravak u Istanbulu gdje je i umro.

Muftija Ali Fehmi Džabić rođen je u Mostaru 1853. Obrazovanje je stekao u rodnom gradu i ne nalazimo nijedan izvor u kojem se kaže da je putovao van Mostara u potrazi za naukom iako je običaj učenjaka tog vremena bio da odlaze u Istanbul na školovanje. Razlog može biti jednostavan, a to je što u to vrijeme nije imao potrebe putovati van Mostara jer je, slobodno možemo reći, u Mostaru već imao ono što je mogao naći u Istanbulu – kao što smo već istakli, bio je unuk blagajskog i mostarskog muftije, bratić mostarskog kadije i sin mostarskog muftije. Sve te činjenice ukazuju nam na to u kakvom je ambijentu odgajan i obrazovan. Prema postojećim podacima ne možemo ustanoviti da li mu je djed, koji je nosio isto ime, bio živ 1853. Međutim, njegov otac Ahmed Šakir umro je kad je Ali Fehmi imao 31 godinu, što nam sa sigurnošću može reći da je osnovno vjersko obrazovanje stekao od svog oca, kao što je i to običaj ulemanskih porodica. Pored njegovog oca, koga skoro sa sigurnošću možemo navesti kao njegovog prvog učitelja, kao učitelji i muderisi Alija Fehmija spominju se dva čuvena mostarska alima i muderisa: Mahmud Arif Kajtaž i muftija Karabeg. Kajtaž je bio među najvećim alimima Mostara svog vremena. Nauke je izučavao u Istanbulu i nakon što je dobio idžazetnamu, vratio se u rodni grad. Bio je izuzetno bogat i nije imao potrebu ni za kakvim položajem i pozicijom, koje nije ni tražio, nego se posvetio predavanjima i učenicima na način na koji je on učio u Istanbulu. Izveo je čitavu plejadu alima, kojima je na kraju uručio idžazetname za nauke koje su s njim izučavali. Jedan od njegovih istaknutih učenika bio je i muftija Ali Fehmi Džabić. Drugi Džabićev učitelj i muderis bio je Mustafa Sidki Karabeg, jedan od najvećih i najuglednijih alima u historiji Mostara.

Poslije toga nailazimo da je Ali Fehmi Džabić bio postavljen za muderisa Roznamedžijine medrese u Mostaru, u kojoj je radio kao muderis i nije uzimao nikakvu nadoknadu za svoj rad. Nakon smrti svog oca 1884, u dobi od 31 godine, postavljen je na položaj mostarskog muftije, na kojem je ostao 16 godina, sve do 1900.

Muftija Džabić je bio hafiz, ali to nikada nije javno govorio. Kada je jedne prilike hafiz Omer Džabić bio upitan od koga je učio hifz, kazao je: „Pred amidžom Ali-efendijom.” Rekoše: „Pa zar je on bio hafiz?” — „Nije, a jeste!” To znači: nije zvanično polagao hifz, ali je znao cio *Kuran* napamet (Nametak 1976: 194).

Bio je veoma skromna osoba i kao takvog ga je opisalo više historičara. U prilog tome treba spomenuti da Džabić kao vođa naroda nije imao nikakvu svoju kancelariju, sekretare, protokole i sl. Alija Nametak (isto: 189), govoreći inače o položaju muftija u tadašnjem vremenu, kaže: „[...] a kako muftije u Bosni i Hercegovini nisu imale svojih kancelarija, tajnika, djelovodnih protokola ni arhive [...], obično je muftija bio muderis u jednoj mesnoj medresi i muderiska soba mu je bila i 'kancelarija', tj. tu se mogao naći ako je nekome trebala *fetva*. Na Bajrame je dočekivao goste u svojoj kući, a interesantno je da nisu imali rezidenciju kao što su imali biskupi i episkopi. Po usmenom kazivanju znam da je Zemaljska vlada, pod austrijskom okupacijom, nudila da se muftijama podignu dostojne rezidencije u okružnim mjestima, ali da su oni odbili. Konkretno, u Mostaru su podignute reprezentativne, za ono vrijeme, za katoličku biskupiju i srpsko-pravoslavnu episkopiju, a muftija, da li Džabić ili Riđanović, odbio je ponudu jer ima svoju kuću. [...] Bez ureda i urednog vremena Džabić je sjedio u svom ćošku i dočekivao goste[...]”

Skromnost muftije Džabića bila je zbog njegove odanosti vjeri islamu, što se također ogledalo i u njegovim čvrstim stavovima zbog kojih je bio nepodoban austrijskoj vlasti. Savremeni zapadni autor Robert J. Donija (2020: 115), koji se ozbiljno bavio ovim periodom, za Džabića, ističe: „Ali Džabić je bio religiozan i lično tvrdoglav čovjek. Njegova odanost *konzervativnoj* tradiciji islama, à priori ga je učinila protivnikom mnogih austrijskih novina u Bosni.”

Generalni konzul Austrougarske u Beogradu i dugogodišnji ministar finansija i guverner Bosne i Hercegovine Benjamin Kalaj na jedan ironičan način opisuje muftiju Džabića riječima: „On se uvijek prikazivao kao korektan musliman i uvijek je vrlo spretno sa Stambolom koketirao. Zato je i dobio titulu *Mulla od Izmira*. Njegove simpatije u tom pogledu su poznate, ali, kao korektan musliman, nije mogao biti pozvan na odgovornost. Kada su ga npr. pozivali u svojstvu poglavice muslimana na banket u čast imendana Njegova veličanstva, on bi se uvijek ispričao, s izgovorom da njegova vjera ne dopušta sudjelovanje na imendanu, što ne znači da ne bi bio uvrijeđen da ga nisu pozvali” (Nametak 1976: 192).

Džabićev pokret

Drugi dio njegovog života obilježio je pokret muslimana za vjersko-prosvjetnu autonomiju poznatiji još i kao Džabićev pokret. Naime, nakon Berlin-

skog kongresa, Austrougarska je stekla pravo na okupaciju Bosne i Hercegovine te implementaciju svoje administracije. Taj period je za muslimane ovih prostora možda bio najteži u njihovoj historiji jer prvi put od dolaska islama bivaju pod nemuslimanskom upravom. Ovaj pokret zvanično započinje 1899. godine kada je izbila afera oko pokrštavanja mlade Fate Omanović iz okoline Mostara. Muftija Džabić oko sebe okuplja mostarsku elitu koja javno negoduje na mnoga narušavanja muslimanskih prava. Džabić je bio najglasniji pa tako historičar Ilija Kecmanović za muftiju Džabića ističe da je upravo on vođa autonomnog pokreta bosanskohercegovačkih muslimana.

U decembru 1900. godine Džabić Kalaju predaje memorandum sa projektima statuta i od tada se na sve strane počelo spominjati njegovo ime. Pokršćavanje maloljetne Fate nije bio jedini povod pobuni. Poslije dvadesetogodišnje okupacione vlade islamski narod oko sebe je vidio „porušene džamije, razorena i razgrabljana islamska groblja, uništene zadužbine pobožnih muslimana, džamije pretvorene u katoličke crkve, na islamskim grobljima podignute katoličke samostane (manastire), a sa islamskim nadgrobnim kamenjem kaldrmisane drumove”. U memorandumu je izneseno kako se pod upravom okupacione vlade „katolicizam toliko osilio, da je prema ostalim vjeroispovijestima, naročito prema islamskoj, postao u tolikoj mjeri agresivan da je već došlo do silovitih pokrštavanja islamskih malodobnika, osobito ženskog spola, i do najstrašnijih i najužasnijih pogrdjivanja islamskih vjerskih svetinja. Kako se sultan, kao politički gospodar ove zemlje, u školskim knjigama naziva 'lukavim Sultanom', a istorija se falsifikuje u korist Hrvata, njihove političke i vjerske propagande”. Poslije svega navedenog, austrougarska uprava je morala povesti ozbiljno računa o ovom pokretu. Po svemu se vidjelo da mu je već u početku davala i politički karakter, pa je tako odmah smijenila Džabića sa stolice mostarskog muftijstva. Za tu sumnju davalo joj je podloge često naglašavanje Džabića i njegovih saradnika „da Franjo Josip nije gospodar ovih zemalja, nego samo da je (po berlinskom ugovoru) dobio mandat na okupaciju da sprovede potpunu i trajnu pacifikaciju”. Ovu borbu koju su vodili i svi islamski aktivisti u Bosni i Hercegovini, koju su podržavali također i pravoslavci, pratio je muslimanski svijet s radošću i s nestrpljenjem očekivao njezine plodove. Jačini i značaju ovog pokreta mnogo je doprinosilo to što mu je kao vođa bio baš smijenjeni muftija Ali Fehmi ef. Džabić. Godine 1901. Džabić zajedno s još petoricom prvaka pokreta odlazi u Istanbul kako bi zatražio pomoć od Porte kao i samog sultana. Austrougarske vlasti su to jedva dočekale te ih proglasile „neovlaštenim iseljenicima i zabranile im povratak u domovinu”. Nekima je uspjelo da se poslije vrate, no Džabić je ostao u Istanbulu do svoje smrti (Mehmedović 2003: 165; Okić 1926: 225)¹.

1 O Džabićevom pokretu također vidjeti: Alikalifić (1938: 129–136) i Filandra (1998: 116–120). Opširnije na temu ovog perioda vidjeti: Donia (2020) i Šehić (1980).

Tada počinje posljednja faza, koja je ujedno i najplodnija za njega kao autora, u kojoj Džabić postaje profesor arapskog jezika u Istanbulu. Tačnije, postao je član Velikog prosvjetnog savjeta, a 1903. imenovan je za profesora arapskog jezika i književnosti na istanbulskom univerzitetu *Dār al-Funūn*, te za inspektora viših škola. Tu piše svoja dva kapitalna djela koja će mu donijeti veliku popularnost. Međutim, i u tom periodu Džabić nastavlja da govori o ugnjetavanju muslimana u njegovoj domovini. Džabić na Istanbulskom univerzitetu ostaje do 1908. kada je objavio brošuru protiv aneksije Bosne i Hercegovine, što se nije nikako slagalo s tadašnjom turskom zvaničnom politikom i zbog toga je bio prisiljen da napusti katedru. Ostatak života je proveo družeći se sa ulemom i učenicima. Njegova kuća je bila omiljeno sastajalište domaće i svjetske uleme. O tome najbolje govori podatak da ga je posjetio i Rašid Rida, jedno od najzvučnijih imena tog vremena u islamskom svijetu, koji će poslije i pisati o samom Džabiću. Iako se nikada nije vratio u svoju domovinu, Džabićeva borba je ostvarila svoj cilj. Vjersko-prosvjetna autonomija je postignuta i njen statut je dobio carevu saglasnost 15. aprila 1909, a stupio na snagu 1. maja iste godine. Hodžinska kurija od 30 članova sastala se 28. novembra 1909. radi izbora reisu-l-uleme. Muftija Džabić je bio jedan od trojice kandidata. Ali Rušdi Kapić dobio je 27 glasova, Ali Fehmi Džabić 26, a hafiz Sulejman Šarac 25 glasova. Izbori su ponovljeni jer Kapić i Džabić nisu smatrani domaćim državljanima. Na ponovnim izborima za prvog reisu-l-ulemu u Bosni i Hercegovini izabran je hafiz Šarac. Muftija Džabić odlikovan je Ordenom Osmanlije 3. reda.

Muftija Džabić nije imao djece. Bio je oženjen Fatom Dizdar iz Mostara i stanovao je zajedno sa svojim šurjakom Salifom ef. Dizdarom u Adapazaru, u selu Akjazi, kao i u Istanbulu na Fatihu. Podučavao je sinove svog šurjaka i vodio brigu o njima. Njegova žena je umrla za njegovog života. Također, imao je u Turskoj i sestru koja je živjela u Ojlatu i bila udata za Mehadbega Lakišića, kao i rođaka Ahmeda ef. Džabića, sina Mustafina. Umro je 12. avgusta 1918. u 64. godini života (Mehmedović 2003: 164–169; Nametak 1976: 194–195; Šabanović 1973: 610; Kovačević 1968: 247–250; Handžić b. d.: 237–243; Handžić 1992: 139–142).

Bitno je napomenuti da je među muslimanskim historičarima i zaljubljenicima u njegovo djelo bilo onih koji se ipak nisu slagali s njegovim odlaskom u Istanbul. Tako Alija Nametak (1976: 196) o tome iznosi svoj stav i kaže: „Ako gledamo iz sadašnje perspektive na slučaj Ali-Fehmi-efendija Džabić, nikako se ne može opravdati odlazak Džabića u Tursku. On je naivno mislio da će zatalasati sve Turke, parlament, vladu i samog sultana da dignu glas protiv kršćanske otmice, ukoliko je to bila otmica, jedne muslimanske djevojke i da će austro-ugarska vlast pasti na koljena pred sultanom, turskim narodom i Ali-Fehmi-efendijom Džabićem i dovesti mu Fatu Omanović. Da je Turska

iole bila neka snažna država, da nije bila stalno napadana sa izvana i podrivana iznutra, ne bi pristala na Berlinskom kongresu godine 1878. da prepusti Bosnu i Hercegovinu Austro-Ugarskoj monarhiji. Muftiji kao vrhovnom vjerskom poglavaru jednog regiona mjesto je i dužnost da ostane sa svojim narodom i u zlu kao i u dobru, i po cijenu života.”

Književno stvaralaštvo Alija Fehmija Džabića

Prije no što počnemo govoriti o Džabićevom životu, koji će posebno biti obilježen njegovim djelima iz arapske književnosti, neophodno je dati kratki uvid u izučavanje arapskog jezika u Mostaru, Džabićevom rodnom gradu. Razlog tome je što je Džabić napisao dva briljantna djela iz arapske književnosti, a prethodno smo rekli da nije izučavao nauke van Mostara, bar shodno izvorima i podacima do kojih smo došli.

Autorska djela

Kada prestaje njegova karijera kao političara i vođe, on svoje djelovanje nastavlja kao profesor i pisac. Ova uloga će mu donijeti veliku slavu u islamskom svijetu. Naglašavajući važnost ovog životnog perioda muftije Džabića i ono što je ostavio u njemu, Okić (1926: 227) kaže: „Da kojim slučajem Džabić nije otišao u Carigrad, da tamo nije štampao svoja djela, nego da je ostao tu, na njega bi se sačuvala pomen samo kao na narodnog borca i političara, a ovako je njegov glas kao učenjaka rijetkih sposobnosti prenesen širom islamskog svijeta. Isti slučaj kao sa Nikolom Teslom i Ivanom Meštrovićem. O njemu bi se kao učenjaku trebale pisati čitave knjige.”

U svom pisanju iz oblasti arapskog jezika Džabić kao veliki stručnjak i učenjak arapskog jezika odabire da se bavi upravo poezijom, tačnije da je komentariše. Arapska poezija je osnov književnim naukama i iz nje su crpljena osnovna znanja svih grana arapske filologije, poput sintakse, stilistike i dr. Arapska poezija, svejedno da li je riječ o predislamskoj ili ranoislamskoj, jedna je od osnova i samih islamskih nauka. Ona je usko vezana za *tefsir* (komentar *Kurana*), *hadis* (tradiciju), *fikh* (pravo) i *akaid* (dogmatiku) i u svim ovim naukama poezija se pojavljuje kao jedan od primarnih dokaza teza iznesenih u njima (Mehinagić 1956: 85). Džabić se ne može smatrati književnim kritičarem u današnjem smislu, ali je odličan kao komentator arapske poezije, kakvi su bili i sami Arapi. On se razumije u tančine, proučava pjesnika, njegovu okolinu i okolnosti pod kojima je pjesme ispjevao. Objašnjava detaljno svaki distih navodeći stihove iz stare arapske poezije da bi objasnio i dokazao značenje navedenih nepoznatih riječi. Da bi je potpuno rasvijetlio, napominje svaki događaj koji je imao bilo kakve veze s pjesmom. Često nas uvodi u atmosferu

same pjesme tako da kada čitamo njegove komentare, osjećamo da živimo u istoj atmosferi i da se krećemo u društvu tih pjesnika kao da su još uvijek živi (Šabanović 1973: 615–616; Sidk 1996: 292–293).

Muftija Džabić je iza sebe ostavio dva takva djela: *Husnu al-Šahābah* i *Ṭilbah al-Ṭālib*. O Džabićevom načinu pisanja ovih djela i njegovoj metodologiji nećemo govoriti decidnije. Razlog tome je što je cilj ovog rada predstaviti život i djelo muftije Džabića široj publici, dok su ova dva djela namijenjena isključivo arabistima, i to ne običnim. Ovdje ćemo se zadovoljiti da spomenemo kada su djela štampana i posebno recenzije tih djela i šta je o njima sve kazano¹.

1. *Husnu al-Šahābah fī Šarḥi Ašʿari al-Šahaba*

U ovom djelu Džabić je sakupio poeziju ashaba koja se spominje u raznim djelima, a zatim je te stihove komentarisao. Džabićev je način izlaganja tradicionalistički. On prvo navodi ime autora kaside koju je namjeravao da komentariše abecednim redom, a zatim komentariše samu kasidu. Navodi njen izvor iz primarnih djela arapske književnosti, te poredi razlike u verzijama koje se pojavljuju.

Prvi tom ovog djela prvi put je štampan u Istanbulu u štampariji *Rušen Matbaasi* 1906. godine. I u ovom izdanju nalaze se recenzije Muhameda Halisa, Muhamada Makija Azuza i Ahmada Šakira al Alusija. Samo djelo bez recenzija ima 362 strane. Štampano je veoma sitnim harfovima i sadrži mnogo štamparskih grešaka. Na kraju djela na pet stranica spomenute su štamparske greške. Najveća mana štampe jeste neoznačavanje *hemzeta*, nego pisanje samog *elifa* bez njega, što je inače bio običaj u turskoj štampi. Drugi put je ovo djelo štampano 1991. i ono je reprint prethodnog izdanja. Jedino su ovom izdanju dodate Džabićeva biografija, koja je objavljena u *Enciklopediji* turskog dijaneta, kao i recenzija Mehmeta Akifa, prethodno objavljena u časopisu *Sırat-ı Müstakim*, te recenzija koju je napisao Sadi Cogenli. Treće izdanje također je reprint prvog izdanja i objavila ga je Darah al Malik al Aziz 2013. u Rijadu.

Štampan je samo prvi tom ovog djela, dok je sudbina ostala dva neizvjesna. Muhamed Emin Dizdar (1918: 4), kada je govorio o Džabiću, kazao je: „Bog zna dokle bi došao ovaj listak naše gore, i do koje bi se časti uspeo, da ga ne preteče bolest u godini 1912. To ga prisili da napusti službu i posveti svoju pažnju narušenom zdravlju, koje se ne daje popraviti. To je i razlog što nije svog djela dogotovio.” Handžić ne navodi da ostali tomovi nisu štampani.

¹ O metodološkom pristupu kod Džabića opširnije vidjeti: Gazić 1985: 35–48. Bitno je napomenuti da je autorica ovog rada obradila metodološki pristup samo djelu *Ṭilbah al-Ṭālib*.

Šabanović je siguran da je Džabić prikupio građu za njih, što je skoro pa neupitno, ali ga je nešto spriječilo da ih štampa pa su se tako zagubili. Šabanović je tragao za ova dva toma, ali ih nije našao (Šabanović 1973: 610–611; Handžić b. d.: 237). „Ja sam tragao za ovim djelom, ali mu nema traga ni u carigradskim bibliotekama, ni u Jugoslaviji. Biblioteka Ali-Fehmija je u cijelosti izgubljena”, kaže njegov stričević Muhamed Džabić (Šabanović 1973: 612).

2. ʿĪlbaḥ Al-Ṭālib fī Šarḥi Lāmiyah 'Abī Ṭālib

Ovo djelo je komentar poznate *kaside* (poeme) Abu Taliba – strica Allahovog poslanika Muhameda, u kojoj govori o vrlinama svog bratića. Džabić ovo djelo komentariše na tradicionalan način, gdje do izražaja dolazi njegovo veliko poznavanje svih grana arapskog jezika, pri čemu, naravno, u svom komentaru koristi i druge izvore arapske književnosti. Ovo djelo je završio, kako sam kaže na kraju djela, 9. ramazana 1327. h, to jest 25. septembra 1909. Štampano je iste godine u Istanbulu u istoj štampariji kao i prethodno djelo – *Rušen Matbaasi*, i to je ujedno prvo izdanje ovog djela. Ima 87 strana i u njemu nema nikakvih recenzija (Šabanović 1973: 614–615). Drugo izdanje ovog djela pojavilo se 2015. i štampano je u Medini. Izdavač je Nadi al Madinah al Munavarah al Adabi. Štampano je na 187 stranica bez kataloga. Osamnaest stranica je uvod koji je napisao valorizator djela Muhamad ibn Abdulah Ahmad u kojem je govorio o važnosti ovog djela¹.

Drugi o Džabiću

Jedna od stvari na koju se nisu dovoljno osvrnuli prethodni istraživači koji su pisali o Džabićevom životu i djelu jeste to šta su o njemu kazali drugi, kojih nije malo. Tu podrazumijevamo prije svega njegove savremenike, a potom i ostale biografe. Govor njegovih savremenika o njemu prije svega nalazimo u prvom izdanju njegovog djela *Husnu al-Šahaba* gdje su oni u svojim recenzijama govorili i o njemu i o njegovom djelu. Koliko je važno spomenuti šta su o njemu i njegovom djelu rekli, isto je toliko, ako ne i važnije, predstaviti njihove ličnosti jer se time upotpunjuje i sama slika o Džabićevoj naučnoj ličnosti. U grupi autora pogovora djela *Husnu al Sahaba* javlja se nekoliko imena. To su Muhamad Maki Azuz, poznati učenjak iz Tunisa koji je o Džabiću i njegovom djelu govorio u stihovima, tačnije u četrdeset stihova. Drugi je Ahmad Šakir al Alusi, bagdaski kadija i sin poznatog mufesira al Alusija.

¹ Kod nekih biografa se može naći da je Džabić napisao i opaske na Mubaradovo djelo *al Kamil*. To nismo spomenuli jer je najvjerovatnije riječ o kraćim bilješkama koje je Džabić pisao dok je držao predavanja o ovom djelu.

Treći je Muhamed Halis, jedan od najpoznatijih profesora arapskog jezika tada u Istanbulu. Spomenuti autori velika su imena arapskog jezika i književnosti, možda i najveća tog vremena. Osim spomenutih pisaca recenzija, više biografa je u svojim djelima spomenulo biografiju muftije Džabića. Među njima su Abd al Haj al Katani, Hajr al Din al Zirikli i Umar Rida Kahalah.

Muhamad Maki Azuz

Muhamad Maki ibn Mustafa ibn Muhamad ibn Aziz al Hasani, al Idrisi al Maliki al Tunisi (Muḥammad Makkī ibn Muṣṭafā ibn Muḥammad ibn ‘Azūz al Ḥasanī, al ‘Idrīsī al Mālīkī al Tūnisī) rođen je 1854. u gradi Nafti, na jugozapadu države Tunis. Nafta se nalazi u provinciji Tuzer, čiji se glavni grad također zove Tuzer. U tom vremenu Nafta i Tuzer imali su značajne vjerske škole i *ulemu* pa su ih zato nazivali Kufa i Basra. U svom rodnom mjestu on je počeo sa izučavanjem islamskih nauka. Njegov otac Mustafa bio mu je ujedno i prvi učitelj i šejh. I danas postoji škola koja nosi ime po njegovom ocu. Muhamad Maki se isticao po bistrini i dobrom pamćenju tako da je učenje *Kurana* napamet završio u svojoj jedanaestoj godini. Poslije toga je počeo da uči napamet tekstove (*mutūn*) iz raznih disciplina.

U svojoj dvadeset drugoj godini putuje u Tunis (glavni grad) kako bi stjecao znanje na poznatoj *Zejtuni*. Sedam *kiraeta* je učio kod šejha Muhamada Bašira Tevanija, učenjaka koji se smatrao najvećim autoritetom u Tunisu iz oblasti *kiraeta*. Kod šejha Umara ibn Šajha izučavao je djelo *Al Muḥallā ‘alā Ğami‘ Ğawāmi* iz oblasti *usuli fikha*, zatim *Muwaṭṭu* iz oblasti *hadisa*, te *Muḥṭaṣar Ṣa’d* iz arapske stilistike. Kod šejha Muhamada Nadžara izučavao je *Maqamāt al-Harīrī* iz oblasti arapske književnosti. Neki od poznatih učenjaka *Zejtune* kod kojih je učio bili su također i Mustafa ibn Ali Ridvan, Muhamad Šazili ibn Salih, Ahmad ibn Hudžah i Salim Bu Hadžib. Broj šejhova i učitelja od kojih je Muhamad Maki Azuz stjecao znanje blizu je osamdeset.

Funkcije koje je obnašao

Muhamad Maki Azuz još kao mlad počeo je da obnaša vjerske funkcije, što zasigurno ukazuje na zavidni nivo znanja koji je već tada posjedovao. Već u svojoj dvadeset i sedmoj godini (1879) postaje muftija rodnog grada Nafte, a poslije toga (1888) i kadija. Odlučuje 1890. godine da posjeti Alžir, odakle je u stvari i porijeklo njegove porodice. Poslije toga putuje i u Egipat, Meku, Medinu, Šam, te se tom prilikom susreće s velikim brojem istaknutih islamskih učenjaka. Muhamad Maki Azuz 1892. godine sa svojom porodicom se seli u glavni grad Tunis i počinje sa predavanjima na *Zejtuni*. Tom prilikom je komentarisao knjige iz raznih islamskih nauka, među kojima su: *Šarḥ Dardīr*

‘alā Muhtaṣar Ḥalīl iz malikijskog mezheba i Ṣaḥīḥ Buḥārī iz ḥadisa. Njegova predavanja su bila veoma posjećena i za njih je postojala velika zainteresovanost. Posjećivali su ih učenici i *ulema*, a isto tako i običan svijet. Jedan od onih koji su posjećivali ova predavanja bio je njegov sestrić, koji će kasnije postati *šejhul-Ezher* i jedna od najznačajnijih islamskih ličnosti moderne historije — šejh Muhamad Hidr Husajn. Jedan od njegovih učenika bio je i Abd al Aziz al Salabi, poznati historičar i političar iz Tunisa. Muhamad Maki Azuz nije bio samo klasični islamski učenjak sa *Zejtune* nego je također bio nosilac ideje o oslobođanju Tunisa i islamskih zemalja od francuskog kolonijalizma, pa je i ideju o obavezi oslobođanja prenosio na svoje učenike. Sve to je bio razlog da bude pod stalnom prismotrom od strane kolonizatora. Na ovom polju osnovao je organizaciju koja se zvala *Organizacija uglednih* (Ḡamiyah al-Šurafā’), a koja je imala svoje ogranke u Tunisu i Alžiru. Jedna od njegovih ideja bio je ekonomski bojkot Francuske i njenih proizvoda. Ova ideja je bila povod da Muhamad Maki Azuz bude protjeran iz Tunisa i Alžira u Tursku.

On napušta Tunis 1898. i odlazi u Istanbul gdje će provesti ostatak života i u tom gradu će i umrijeti. Kada je došao u Istanbul, dočekala ga je tadašnja *ulema*, a lično ga je i sami sultan Abdul Hamid uvažavao i poštovao. Muhamad Maki Azuz počeo je sa učenjem turskog jezika i tako ga dobro naučio da je kasnije držao predavanja na turskom isto kao i na arapskom. Prvo je postavljen za profesora *ḥadisa* na fakultetu koji se zvao *Dar al Hajr*, a koji će kasnije postati poznat po imenu *Dar al Funun*. Nakon smrti poznatog tefsira Ismaila Hakija, unuka autora poznatog tefsira *Rūḥ al-Bayān*, Muhamad Maki Azuz nastavio je da predaje *tefsir* na spomenutom fakultetu umjesto njega, zajedno s predmetom *ḥadis* koji je već predavao. Kada je tadašnja vlast osnovala drugi fakultet koji se zvao *Dar al Vaizin*, Muhamad Maki Azuz bio je imenovan za profesora i držao je predavanja na arapskom i turskom jeziku. Posjedovao je veliku privatnu biblioteku u kojoj su se nalazili rukopisi i štampana djela koja je naslijedio od svog djeda i oca, odnosno koja je sakupio prilikom svojih putovanja po Tunisu i Alžiru. Ta biblioteka je bila u Tunisu, ali nakon što se nastanio u Istanbulu, uspio je da je prenese u Istanbul. Od tada pa do kraja života također je skupljao knjige te je njegova privatna biblioteka postala poznata u ulemanskim krugovima. Iza sebe je ostavio veliki broj djela, međutim ovaj put ih nećemo spominjati.

Smrt

Muhamad Maki Azuz preminuo je 1914. u 64. godini života. Sahranjen je u mezarju *Jahja efendi* u Istanbulu (Al-Zirikli 2001: VII/109–110; Al-Kattānī 1982: II/856–857). Veliki je broj njegovih savremenika koji su govorili o njegovom životu i radu. Ovdje ćemo spomenuti samo jednog od njih, velikog

biografa Abda al Haja al Katanija koji je o njemu kazao: „Ovaj čovjek je bio prenosilac i rijetkost iz Afrike. Nismo čuli da u njoj ima neko ko polaže toliku pažnju prenošenju, lancu prenosilaca, preciznosti, spoznaji, konstantnom izučavanju dubina nauka, izučavanju preciznih i rijetkih detalja nauka i knjiga, te značaju mnogobrojnih putovanja i šejhova” (Al-Kattānī 1982: II/856).

Recenzija

Recenzija Muhamada Makija Azuza napisana je u obliku *kaside* u kojoj je u četrdeset stihova opjevao muftiju Džabića i njegovo djelo *Ḥusnu al-Šahābah*. Pored toga što je u ovoj recenziji hvalio Džabića, naši autori su prenijeli kazivanja tadašnjih studenata u Istanbulu o ovom alimu iz Tunisa i o onome što je govorio o Džabiću. Hafiz Mehinagić spominje kazivanje hafiza Hamida Muftića koji je tada bio student u Istanbulu. Muftić je govorio da je Muhamad Maki Azuz znao napamet šest poznatih hadiskih zbirki (*al kutub al sittah*). Hafiz Muftić se sprijateljio s ovim velikim alimom te je on često posjećivao Muftića u njegovoj medresanskoj sobi. Jedne prilike mu je kazao: „Valahi, ja sam evo dvadeset godina u Istanbulu. Kroz to vrijeme sam mnogo učenjaka u njemu vidio i s njima razgovarao; ali, valahi, kao Alija Fehmi-efendiju nijednog učenjaka dosada ne vidjeh” (Mehinagić 1974: 89).

U ovoj kasidi, govoreći o Džabiću i njegovom djelu, između ostalog kaže:

*Radi znanja željnih noćima bdiješ,
po poljima znanja dobro sjeme siješ.
Za umjetnika i recitale
pripremaš ukaze i karnevale.
Onima mladim koji tek uče
otvaraš škole pokraj svake kuće.
Lijepu nauku i svetu tradiciju
prenosiš na mlađu generaciju.
Preuzvišeni te lijepo nagradio,
onako kako si kod Njega zaradio.
Zahvaljuju ti pjesnici i drugi koji pišu,
sve dok su živi, sve dok dišu (Handžić b. d.: 239).*

Ahmad Šakir al Alusi

Ahmad Šakir (ʿAḥmad Šākir al ʿĀlūsī) rođen je u Bagdadu 26. januara 1848. Potječe iz poznate ulemanske porodice al Alusi koja je dala veliki broj poznatih imena. On je najmlađi sin poznatog Mahmuda al Alusija, autora

čuvenog tefsira *Rūh al-Ma'ānī*, jednog od najvećih *alima* tog stoljeća. Njegov otac Mahmud umro je kada mu je bilo šest godina i većinu znanja stjecao je od svoje braće. Isticao se po znanju još u ranoj mladosti pa je tako počeo da drži predavanja u bagdaskim džamijama prije svoje dvadesete godine. Pored arapskog jezika naučio je i turski, kao što je bio i vješt kaligraf. Ahmad Šakir je obnašao više dužnosti. Prvo je bio postavljen za muderisa medrese *Sajid Sultan Ali* u Bagdadu. Dok je bio muderis u spomenutoj medresi, pročulo se o njegovoj učenosti pa je poslije toga postavljen na dužnost kadije koju je obnašao u više iračkih gradova, a od kojih su najpoznatiji Bagdad i Kerbela. U to vrijeme obnašao je i dužnost člana različitih odbora koji su bili vezani za obrazovanje i sudstvo. Iz Bagdada je 1888. oputovao u Istanbul gdje ga je sultan imenovao članom vijeća Maarif i u Istanbulu ostaje sve do svoje smrti. Umro je 1911. godine (Al-'Ālūsī 2019: 102–104).

Ahmad Šakir je napisao kraći pogovor za Džabićevo djelo *Husnu al-Šaḥābah* u kojem između ostalog kaže: „Kako li je samo lijepo ovo djelo koje je ovo sve sabralo [...]. Ovo je sve uradila ruka osobe rijetke u ovom vremenu, natprosječne među ljudima, uvaženog alima i velikog intelektualca, muftije Hercegovine, Ali Fehmi efendije, Allah ga poživio, ponosa islama” (Džabić 1906).

Halis efendi (Muhammed Halis Širvani)

Rođen je u gradu Širvanu, u današnjem Azerbejdžanu. Njegov otac Mehmed bio je od poznatije uleme tog kraja. Poslije završetka osnovnog školovanja u Širvanu odlazi u grad Amasja (Turska) i tu provodi šest godina studirajući. U Istanbul odlazi 1867. godine i studira u medresi *Fatih Tabhane*. Pohađao je nastavu kod Jusufa Zijadudina efendije, muderisa džamije *Fatih*, te dobio idžazu. Usporedo je studirao i u školi *Taftiš al Mualimin* – 1871. godine dobio je i idžazu za perzijski jezik. Isticao se kao veoma vrijedan učenik, te nakon što je položio posljednji (diplomski) ispit, stekao je pravo da bude muderis u džamiji *Fatih*. Godine 1875. postavljen je za profesora arapskog jezika u vojnoj školi *Kodža Mustafa paša*, a zatim za učitelja perzijskog jezika u srednjoj školi *Galata*. Godine 1878. bio je jedan od osnivača škole *Dar Šafaki* u kojoj je ujedno i predavao arapski jezik, akaid i fikh. Mehmed Halis, pored toga što je bio profesor arapskog jezika, obnašao je više važnih političkih funkcija. Jedno vrijeme je (1873) bio postavljen za upravnika okruga Nif (u blizini Izmiru) i za guvernera okruga Menemen. Zaslužan je za mnoge reforme u obrazovnim institucijama osmanske države. Godine 1888. obavljao je dužnost člana lek-torske komisije za ispitivanje spisa, a 1908. postavljen je za zamjenika ministra obrazovanja i obnašao je tu funkciju sve do 1911. godine. U toku svog mandata zalagao se za uvođenje novih naučnih predmeta u medrese, te je imao značajnu

ulogu na polju obrazovne reforme. Među njegovim učenicima ističu se Mehmed Akif Ersoj, Mehmed Nežati Lugal, Mualim Cevdet i dr. Napisao je nekoliko djela, među kojima su: *Talhīṣ al-Nahw*, *Mizān al-Adhān*, *'Usūl 'Aqā'id*, *'Anvār al-'Adab*, *Ġihād al-'Akbar* i *Taṭbīqāh al-'Arabiyyah*. Umro je 1913. i zakopan u blizini džamije *Fatih* (Mavis 2003: 490). Hafiz Ibrahim Mehinagić (1974: 85) za njega veli: „[...] a koji je poznat kao kapacitet svog vremena i rijetka pojava u historiji, kome se po općem sudu pripisuju vrline uzorita karaktera i koji slovi kao naučni autoritet za sve obrazovane ljude njihovih stručnih struka – arapske književnosti”.

Njegova recenzija djela *Husnu al-Šahābah* najduža je i u njoj, govoreći o Džabiću, kaže: „Kada nam je namijenio i uputio znalca nad znalcima arapske književnosti, darovitog stručnjaka znanja i poznavanja arapske historije i rodoslovlja, ronioca mora arapske filologije, doraslog da iz njegovih dubina crpi i vadi dragocjeno biserje...” (Džabić 1906; Mehinagić 1974: 88)¹.

Recenzija Mehmeta Akifa

Rođen je 20. decembra 1873. na *Fatih*u u Istanbulu. Njegov otac Mehmed Tahir bio je muderis u medresi *Fatih*. Otac mu je porijeklom iz Peći sa Kosova. Za svog oca je govorio da mu je i otac i učitelj te da je sve od njega naučio. Njegova majka Emina bila je porijeklom iz Buhare (Uzbekistan). U školi se isticao u poznavanju turskog i francuskog jezika, a veoma rano je počeo da uči i arapski i perzijski. Bio je hafiz *Kurana*, a isticao se i kao dobar sportista. Godine 1920. izabran je za narodnog poslanika u prvom sazivu turskog narodnog parlamenta. Od 1923. pa do 1936. radio je kao profesor turskog jezika na Kairskom univerzitetu u Egiptu. Mehmed Akif je poznat kao pjesnik, prevodio je stihove sa perzijskog, knjige sa arapskog. I sam je napisao više knjiga, a najpoznatija mu je *Safahat* koja se sastoji od sedam svezaka i prvi put je u cjelosti objavljena 1943. godine. Poznat je također po tome što je počeo da prevodi *Kuran* s arapskog na turski, ali ga je zapalio bojeći se da će biti zloupotrebljen jer su se tih godina pojavili zagovornici obavljanja ibadeta na turskom jeziku. Kada je Ministarstvo prosvjete 1920. raspisalo konkurs za državnu himnu, prijavila su se 724 kandidata. Među njima nije bilo Mehmeda Akifa. Tadašnji ministar je primijetio da među kandidatima nema Mehmeda Akifa i raspitao se zašto ga nema. Odgovor je bio to što je za prihvatanje himne bila obećana novčana nagrada, a on nije htio da piše tekst himne za novac. Ministar mu je obećao da će biti izuzet ukoliko mu tekst bude prihvaćen. Napisao je tekst himne i predao bez potpisa, a tekst

¹ Mehinagić je u svom radu spomenuo u cijelosti ovu recenziju na arapskom i preveo je na bosanski.

je prihvaćen u martu 1921. godine. Bio je svjedok pada hilafeta i na svaki način se borio protiv propagande protiv islama i islamskih vrijednosti koja je tih dana bila na snazi u Turskoj. Bio je u korespondenciji s velikim islamskim učenjacima i misliocima poput Muhameda Ikbala u Pakistanu. Umro je 27. decembra 1936. godine (Ibrić 2012: 75–78).

On piše: „Dapače i mnoge sam arapske krajeve prošao i obišao. S mnogobrojnim arapskim pjesnicima i književnicima se vidio i o tom predmetu razgovarao. Ali, istinu govoreći, kao vašeg profesora nijednog ne vidjeh da je onako i najdublje finese arapskog jezika savladao, njegove epohe razvitka, jezična pravila, njegove pjesnike i književnike te istoriju arapskog naroda tako svestrano proučio i njima ovladao” (Džabić 1906; Mehinagić 1974: 24)¹.

Džabić u biografskim djelima

1. Abd al Haj al Katani

Abd al Haj al Katani (‘Abd al-Ḥayy al Kattānī) rođen je u gradu Fesu (Maroko). Bio je poznavalac više islamskih nauka. Sa ciljem stjecanja znanja putovao je u više islamskih zemalja: Egipat, Hidžaz, Šam, Alžir, Tunis, Kajrevan. Bio je poznat po sakupljanju rukopisa koje je kupovao u mjestima u koja je putovao. Njegova privatna biblioteka imala je mnogo vrijednih i rijetkih rukopisa. Ta biblioteka kasnije je postala dio Nacionalne biblioteke u Rabatu. Napisao je više djela od kojih su najpoznatija *Fahras al-Fahāris* i *Al-Tarātī al-‘Idāriyyah* (Al-Ziriklī 2001: VI/187–188). U ovom drugom je spomenuo Džabića riječima: „Pjesnike među ashabima koji su u svojim stihovima hvalili Allahovog poslanika, muškarce i žene, sabrao je hafiz Fath al Din Muhamad bin Muhamad al Andalusi, poznatiji kao Ibn al Sajid al Nas, umro 1334, u didaktičkoj poemi *Mimiyyah*, a zatim je to prokomentarisao u jednom svesku koji se zove *Mināḥ al-Madḥ* ili *Fath al-Madḥ*. Poredao ih je po abecednom redu i njihov broj iznosi oko dvije stotine. Naš savremenik, književnik Abu al Hasan Ali ibn Šakir al Mustari, poznat kao Džabi Zade, koji se doselio u Istanbul, autor je vrijedne knjige koja se zove *Husnu al-Šahābah fī Šarḥi ‘Aš‘āri al-Šahābah*. Štampan je prvi svezak ovog djela na 362 stranice i poredao ih je shodno rimovanju. Spomenuo je biografiju svakog ashaba, a zatim njegove stihove u kojima se spominju tevhid, zahvala Alahu, pohvale Poslaniku, spominjanje njegovih mudžiza i slično tome. Spomenuo je više od dvije stotine ashaba, svejedno da li je od njih samo jedan stih ili cijela kasida. Zatim je sve to prokomentarisao” (Al-Kattānī b. d.: I/191).

¹ U svom radu hafiz Mehinagić preveo je cijelu recenziju Mehmeda Akifa.

2. *Al Zirikli*

Hajr al Din ibn Mahmud al Zirikli (Ḥayr al Dīn ibn Maḥmūd al Ziriklī) rođen je u Damasku 1893. godine. Osnovno obrazovanje je stjecao u Damasku, a potom je otputovao u Bejrut gdje je studirao arapsku književnost na fakultetu *Lajik*, te je postao profesor tog predmeta na istom fakultetu. Bio je dobar pjesnik i pobornik oslobođanja od francuskog kolonijalizma zbog čega je bio osuđen i na smrt. Obnašao je više političkih dužnosti u tadašnjoj Saudijskoj Arabiji, te je kao ambasador ili izaslanik obišao mnogo država i tom prilikom posjetio mnogo biblioteka. Napisao je više djela od kojih je najpoznatije biografsko djelo *Al-A'lām* u kojem je spomenuo i svoju autobiografiju (Al-Ziriklī 2001: VIII/267–270). Umro je 1976.

U ovom djelu je spomenuo i Džabićevu biografiju, gdje je o njemu kazao: „Ali Fahmi Džabi el Mustari, književnik iz reda osmanlijske uleme, obnašao je dužnost muftije u Hercegovini, zatim je predavao književnost na *Dar al Fununu* u Istanbulu. Tom prilikom je napisao djelo *Husnu al-Šahābah fī Šarḥi 'Aš 'āri al-Šahābah*. Štampan je prvi od tri dijela. Završio je pisanje tog djela 1907.” (Al-Ziriklī 2001: IV/320).

3. *Umar Rida Kahalah*

Umar Rida Kahalah (ʿUmar Ridā Kāhhālah) rođen je 1905. u Damasku. Smatra se jednim od poznatijih savremenih arapskih historičara. Napisao je više djela od kojih je najpoznatije *Mu'ḡam al-Mu'allifīn*. Umro je 1987. godine (Ḥayr 1997: 397–399). Za Džabića je kazao: „Ali Fahmi bin Šakira al Mustari, poznatiji kao Džabi Zade, učenjak, književnik, obnašao je položaj muftije u Hercegovini, a zatim je izbjegao u Istanbul gdje je postavljen na mjesto profesora arapskog jezika i književnosti na *Dar al Fununu*. Od djela su mu: *Husnu al-Šahābah fī Šarḥi 'Aš 'āri al-Šahābah* i Komentar na kasidu Lamijaha Abu Taliba koju je nazvao *Ṭilbah al-Ṭālib fī Šarḥ Lāmiyyah 'Abū Ṭālib*” (Kāhhālah b. d.: VII/167).

4. *Rašid Rida*

Muhamad Rašid Rida (Muḥammad Rašīd Riḍā) rođen je u okolici Bejruta, u Libanu, 1865. godine, gdje je stekao osnovno obrazovanje. Odlazi u Egipat i postaje jedan od najbližih učenika Muhamada Abduha. Osnovao je poznati časopis *Manār* koji je tada postao jedan od najpoznatijih časopisa u muslimanskom svijetu. Istim imenom je nazvao i svoj tefsir koji se smatra jednim od najboljih savremenih tefsira. Isticao se u poznavanju više islamskih nauka: arapskog jezika i književnosti, tefsira i hadisa. Njegov tefsir, kao i sami časopis,

predstavljao je spoj između tradicionalnih islamskih nauka i savremenih pitanja. Umro je u Kairu 1935. godine (Al-Ziriklī 2001: VI/126–127).

Rašid Rida je u časopisu *Manār* (1910: 779) dao poduži osvrt na Džabićeve djela, iz čega ćemo izdvojiti sljedeće: „Allah je ovim (sakupljanjem poezije ashaba) odlikovao šejha Alija Fahmija ibn Šakira al Mustarija poznatijeg kao Džabić, koji je prethodno bio muftija u Hercegovini, a zatim je učinio hidžru u Konstantinopolis i postao profesor arapske književnosti na *Dar al Fununu*, najvećoj i najboljoj školi. Sreo sam ovog dobrog čovjeka i našao kod njega veliko interesovanje za poeziju i rodoslov Arapa. Takvo interesovanje, ili slično njemu, nisam vidio kod drugih, osim možda kod Muhameda Halisa efendije.”

Osim navedenih, Džabića su kao autora spomenuli i sljedeći leksikografi:

- Jusuf ibn Ilijas Sarkis u *Mu‘ğam al-Maṭbu‘ah al-‘Arabiyyah wa al-Mu‘rabah* (Sarkīs 1928: II/1366)¹;
- Fuad Sezkin, *Tārīḥ al-Turāt al-‘Arabī* (Sezkin 1991: IV/206);
- Ali Rida Karabelut i Ahmed Turan Karabelut u *Mu‘ğam Tārīḥ al-Turāt al-‘Islāmi fī Maktabāt al-‘Ālem* (Karabelut A. R. & Karabelut A. T. 2001: III/2249).

Džabić u savremenim djelima

Džabićeve dva spomenuta djela iz arapske književnosti koristila su se prilikom obrade i valorizacije nekih klasičnih djela iz oblasti književnosti, sintakse i historije. To su sljedeća djela:

- *‘As’ilah wa ‘ağwibah fī ‘I‘rābi al-Qur’ān*, autora Ibn Hišama;
- *Al-‘Iqd al-Ṭamīn fī Tārīḥ al-Balad al-‘Amīn*, autora Muhamada ibn Ahmada al Fasija al Makija;
- *Masālik al-‘Absār fī Mamālik al-‘Amsār*, autora Ahmada ibn Jahja al Umarija;
- *Al-‘Usūl fī Naḥw*, autora Ibn Seradža;
- *Al-Mağmū‘ al-Laṭif*, autora Muhamada ibn Muhamada al Tarabulsija.

Džabićeve biblioteke

Već smo kazali da muftija Džabić nije imao djece. U Turskoj je imao sestru koja je bila udata za Lakišića, a njegova žena koja je umrla prije njega bila

¹ Autor ovog djela pogrešno je napisao da je Ali Fehmi sin Rifa bega Bedevija. Ta greška je najvjerovatnije došla jer je al Zirikli u biografiji Alija Fehmija, sina navedenog Rifa bega, spomenuo da je on autor djela *Husnu al-Šahābah*. Inače, al Zirikli je *Husnu al-Šahābah* pripisao i našem Aliju Fehmiju i sinu Rifa bega (Al-Ziriklī 2001: IV/320).

je od Dizdara. Dosada se nijedan istraživač nije pozabavio pitanjem Džabićeve privatne biblioteke. Postoji mogućnost da je uvakufljena i postala dio neke veće biblioteke ili da se nalazi u posjedu nekog potomka iz reda Lakišića ili Dizdara. Pitanje pronalaska ove biblioteke od velikog je značaja za bosansko-hercegovačku kulturu jer smo već kazali da drugi i treći svezak djela *Husnu al-Šahābah* nisu nikada štampani, kao što je nepoznato gdje se nalaze rukopisi tih djela ukoliko ih je Džabić završio. Također, nije nemoguće da je Džabić napisao još neka djela koja su nam nepoznata. Pitanje pronalaska ove biblioteke ostaje velika zadaća sadašnjim i budućim istraživačima.

Zaključak

Ali Fehmi Džabić bio je mostarski muftija koji se slobodno može smatrati jednim od najvećih poznavalaca arapskog jezika kroz historiju muslimana ovih prostora. Znanje arapskog jezika stjecao je samo u Mostaru iako je običaj tadašnje uleme bio da putuju u veće gradove radi usavršavanja svog znanja. Odigrao je značajnu ulogu u borbi bosanskohercegovačkih muslimana za svoja prava nakon dolaska Austrougarske monarhije. Zbog toga biva protjeran iz svoje domovine i sve do smrti ostaje u Istanbulu. U tom periodu je napisao dva djela iz arapske književnosti *Husnu al-Šahābah fī Šarḥi Aš‘āri al-Šahaba* i *Ṭilbah Al-Ṭālib fī Šarḥi Lāmiyah ‘Abī Ṭālib*. Recenzije prvog djela napisali su najveći poznavaoči arapskog jezika tog vremena, koji su tom prilikom iskazali divljenje nivou njegovog poznavanja arapskog jezika i književnosti.

Primljeno: 31. marta 2025.

Prihvaćeno: 7. septembra 2025.

Literatura

- Al-‘Ālūsī, Ġamāl Ṭālib (2019), *Al-‘Itrah al-Dakiyyah li al-A‘ila Al-‘Ālūsīyyah*, b. m.
- Alikalfić, M. (1938), „Džabićev pokret”, *Gajret*: 129–136.
- Al-Kattānī, ‘Abd al-Hayy (b. d.), *Al-Taratīb al-Idāriyyah*, Bejrut, Darul-Erkam.
- Al-Kattānī, ‘Abd al-Hayy (1982), *Fahras al-Fahāris*, Bejrut, Dār al-Ġarb al-‘islāmī.
- Al-Ziriklī (2001), *Al-A‘alām*, Bejrut, Dār al-‘ilm li al-Malāyīn.
- Dizdar, Muhammed Emin (1918), „Ali Fehmi Džabić”, *Sarajevski list*, XLI/201.
- Donia, Robert J. (2020), *Islam pod dvoglavim orlom — Muslimani Bosne i Hercegovine 1878–1914*, Sarajevo, University press.
- Džabić, Ali Fehmi (1906), *Husnu al-Šahābah fī Šarḥi Aš‘āri al-Šahaba*, Istanbul, Ruşen Matbaası.
- Filandra, Šaćir (1998), *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo, Sejtarija.

- Gazić, Lejla (1985) „Ali Fehmi Džabić kao kritičar arapske poezije”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 35: 29–40.
- Handžić, Mehmed (b. d.), „Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana”, *Izabrana djela, knjiga I*, Sarajevo, Ogledalo.
- Handžić, Mehmed (1992), *Ġawharu al-Asnā fī Taraġum al-‘Ulamā’ Wa Šu‘ara’ al-Būsnah*, Kairo, Dār Haġr.
- Hasandedić, Hivzija (1975), „Mostarske muftije — prilog kulturnoj povijesti Mostara”, *Glasnik VIS* 9–10: 446.
- Ĥayr, Muḥammad (1997), *Takmilah Mu‘ġam al-Mu‘allifīn*, Liban, Dār Ibn Ĥazm.
- Ibrić, Sead (2012), „Nacionalni pjesnik Turske — Mehmed Akif Ersoy”, *Bošnjačka riječ* 7 (26–27): 75–78.
- Kahḥalah, ‘Umar Ridā (b. d.), *Mu‘ġam al-Mu‘allifīn*, Bejrut, Maktabah al-Mu-sannā.
- Karavelut, A. R. & Karavelut, A. T. (2001), *Mu‘ġam Tārīḥ al-Turāt al-‘Islāmi fī Maktabāt al-‘Ālem*, 3. svezak, Kajsari, Darul-Ukbe.
- Kovačević, Salih (1968), „Merhum Ali Fehmi Džabić”, *Glasnik VIS* 4–6: 247–250.
- Maviş, Hakkı (2003), „Mehmed Halis Efendi”, u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*, 28. svezak, str. 490.
- Mehinagić, Ibrahim (1956), „U spomen velikom merhumu Ali Fehmi-efendiji Džabiću”, *Glasnik VIS* 1–3: 22–30.
- Mehinagić, Ibrahim (1974), „Osvrt na život i pisana djela Ali Fehmi-Efendije Džabića”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. II–III.
- Mehmedović, Ahmed (2003), *Muftije Mostara i Hercegovine*, Mostar, Muftijstvo mostarsko.
- Nametak, Alija (1976), „Marginalije o životu i radu Ali Fehmi-efendije Džabića”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. IV: 187–199.
- Okić, Muhamed Tajib (1926), „Džabić kao naučenjak u očima stranog svijeta”, *Gajret* 10 (15–16): 225–227.
- Riḍā, Rašīd (1910), „Ḥusnu al-Šahābah fī Šarḥi Aš‘āri al-Šahaba”, *Al-Manār* 10 (13): 783.
- Sarkīs, Yūsuf ibn Ilyās (1928), *Mu‘ġam al-Maṭbu‘ah al-‘Arabiyyah wa al-Mu‘rabah*, Egipat, Maṭba‘ah Sarkīs.
- Sezkin, Fuad (1991), *Tārīḥ al-Turāt al-‘Arabī*, Rijad, Ġami‘ah al-‘Imām Muḥammad ibn Šu‘ūd al-‘Islāmiyyah.
- Sidk, Bekir (1996), „Ali Fehmi Džabić”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XVII–XVIII: 289–294.
- Šabanović, Hazim (1973), *Književnost muslimana BiH*, Sarajevo, Svjetlost.
- Šehić, Nusret (1980), *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Svjetlost.

Ali Fehmi Džabić—Life and Work

Dževad Gološ

The Islamic Community Council of Mostar, Bosnia and Herzegovina

The Mostar Mufti Ali Fehmi Džabić is undoubtedly one of the foremost experts in the Arabic language from this region. This becomes evident when we examine the works he left behind, as well as the praise bestowed upon him and his works by his contemporaries, particularly those from the Islamic world. Renowned figures such as Rashīd Riḍā, Muḥammad Makkī ‘Azūz, Mehmed Akif, and others considered Džabić to be among the foremost experts in Arabic language and literature of his time. This paper discusses the life and work of Mufti Džabić through three periods of his life: his upbringing and education, his struggle for religious and educational autonomy, and his time in Istanbul. The final period was the most productive in terms of his literary and scholarly output. During his time in Istanbul, he worked as a professor of Arabic language and literature, interpreted classical works of Arabic literature, and authored two of his major works: *Ḥusnu al-Ṣaḥābah fī Sharḥi Ash‘āri al-Ṣaḥābah* and *Ṭilbah al-Ṭālib fī Sharḥi Lāmiyah Abī Ṭālib*.

Keywords: *Ali Fehmi Džabić, Rashīd Riḍā, Muḥammad Makkī ‘Azūz, Mostar, Istanbul, Arabic language, literature*